

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב קמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת שמות, תשס"ד

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות

מספר 531

ע"ש הלנה ופאול שולמן

אסור לספר בגנותם של ישראל

הרמב"ם כותב: "וכשמשלחים אותו (את הנביא) נותנין לו אות ומופת, כדי שידעו העם, שהא-ל שלחו באמת".¹ בפועל לא מצינו שהנביאים נתנו מופתים לאימות שליחותם. יוצאים מכלל זה המקרים הבאים: (א) כתגובה על דברי משה "וְהָיָה לְאֵל-יִצְחָק" ולא ישמעו בְּקִלִּי, כִּי יֹאמְרוּ לֹא-נִרְאָה אֵלֶיךָ ה' (שם' ד:א), נותן ה' בידו שלושה אותות (ד:ב-ט). (ב) איש האלוקים אשר מיהודה, בבואו לבית אל להודיע שהמזבח שהקים ירבעם עתיד להתחלל ולהיחרב, נותן ביום ההוא מופת: "הנה המזבח נקרע ונשפך הדשן אשר עליו" (מל"א יג:ג). מקרה דומה במידת מה לאלה הוא מקרהו של גדעון, שנשלח להושיע את ישראל, אבל היסס אם אכן ה' אתו וביקש על כך אות (שופ' ו:לו-מ).

הקורא על המופתים שקיבל משה (ד:ב-ט) יחוש שהמופתים שנבחרו אינם אקראיים, ונוסף להיותם הוכחה פורמלית לשליחותו של השליח, מעצם היותם דבר פלא, יש בהם משמעות סמלית כזו או אחרת. זאת בניגוד למופתים הקשורים בגיזת הצמר, כפי שהציע גדעון, שאפשר היה להציע במקומם כל מופת מרשים אחר.²

מהי משמעותם הסמלית של האותות שניתנו למשה? מי היאור ההופכים לדם קשורים בוודאי לשעבודם של ישראל בידי המצרים, ואפשר לייחס להם משמעויות שונות: או שהם מסמלים את מה שעשו המצרים לישראל או שהם מסמלים את המכות הצפויות למצרים או לאלוהיה, וכדומה. מי היאור מציינים את מקור החיים, והדם - את היפוכם. ואולי יש לבקש משמעות קרובה לזו גם במופתים האחרים: השמות נחש ונתנין קרובים זה לזה ומתחלפים זה עם זה; התנין-הנחש מסמל אולי את מצרים (ראה יח' כט:ג, וכן שם' ז:י).³ גם את הצרעת אפשר לקשר עם מצרים - אולי כמקבילה לשחין, שתי מחלות הנחשבות כמכות משמים.⁴

מפתיעה אפוא עמדת המדרש (שם"ר ג:יב; מובא ברש"י לפרשה). שאלתו של ה' "מֶה-זֶה בְּיָדְךָ?", כתובה כמילה אחת "מזה", וע"פ המדרש יש בה רמז ל"מֶה שבידך - המטה - עתיד אתה ללקות, על שדיברת בגנותם של ישראל ואמרת: "וְהָיָה לְאֵל-יִצְחָק" ולא יִשְׁמְעוּ בְּקִלִּי".⁵

¹ יד החזקה, ספר המדע, הלכות יסודי התורה ז, ו.

² לעניין זה ראו בהרחבה: א' סימון, קריאה ספרותית במקרא: סיפורי נביאים, ירושלים ורמת-גן תשנ"ז, עמ' 164 - 170. אנו משתמשים כאן במונחים 'אות' ו'מופת' כמילים נרדפות.

³ השמות הללו מתייחסים בשירה הכנענית ליצורים מיתולוגיים, והם מופיעים במקומות שונים במקרא, אולי כמטפורה. ראו למשל יש' כז: א; תה' עד: יג-טו, ואכמ"ל.

⁴ ראו מ' בר אילן, "על המחלות הקדושות", קורות, טו (תשס"א-ס"ב), עמ' כ-סב.

⁵ המילה "הן" משמשת במקרא גם בהוראה של "אם", כגון יר' ג: א, וגם כאן דומה שהכוונה להוראה זו, אבל הדרשן תופס אותה בהוראה הרווחת של מילת אימות: והרי.

באותה רוח עצמה מפרשים חז"ל את משמעותם של אותות הנחש והצרעת: שני אלה יוצרים מיד אסוציאציה עם שימוש לרעה בפה, אם בדיבור בגנותם של אחרים (צרעת מרים; במ' יב), או בהסתה (הנחש, בר' ג), ויש בהם רמז למשה, ש"תפס אומנותו של נחש" ודיבר בגנות ישראל; "לקח את שלו על שהלשין". לדעת המדרש, יש בשני האותות הללו שנתן ה' למשה גם מעין עונש או נזיפה.⁶

עמדה אידאולוגית כמו זו מגלים חז"ל גם בפירושיהם למקראות נוספים, ונזכיר כאן שניים: על מותו של ישעיהו בן אמוץ מספר המדרש (ביבמות מט, ע"ב), שהוא נהרג בידי המלך מנשה; אמנם בדרך נס נבלע ישעיהו בתוך ארו, אך במצוות המלך ניסרו את הארו, וברגע שהגיע המסור אל פיו - יצאה נשמתו. היה זה משום שאמר "כי איש טמא-שפתים אנכי ובתוך עם-טמא שפתים אנכי ישב" (ו:ה). לו אמר מה שאמר על עצמו - ניחא, אבל איך הרשה לעצמו לומר דברי בלע על ישראל?

בדרך קרובה לזו ראו חז"ל את המסופר על התגובה לדברי ישעיהו אלה: "ויצף אלי אחד מן-השרפים ויכידו רצפה... ויגע על-פי ויאמר: הנה נגע זה על-שפתך, וסר עונך, ויחטאתך תכפר" (ו:ו-ז) - "ובידו גחלת" לא נאמר כאן, אלא "רצפה", כאילו לומר: "רוץ (=רצץ) פה שאמר דילטוריא על בני" (שהש"ר א:לט).

רמז דומה לזה מצאו גם בעוגת הרצפים שהאכיל המלאך את אליהו, בעת מנוסתו אל המדבר (מל"א יט:ז-ז; ראו שהש"ר שם, וכן יל"ש יש', רמז תו). אכן, ברור לחלוטין שכוונתו של ישעיהו הייתה שהוא בשר ודם, חוטא, החי בחברתם של בני אנוש כמוהו, והוא נתקף חרדה כשמצא עצמו פנים אל פנים מול הקדושה העליונה, ובחברתם של השרפים המקיפים את ה'. ואמנם, כאשר טיהר וצירף אותו אחד מן השרפים ע"י צריכה ושריפה באמצעות הרצפה, סר עונו וחטאתו נתכפרה, ומעתה הוכשר להימצא בחברת השרפים. אבל המדרש שומע גם את המילים שנאמרו, ומגיב על כך: מי נתן לך רשות להתבטא בדרך זו כלפי ישראל? יש די והותר מי שעושים זאת! ועל כך נידון ישעיהו, לפי הסיפור שבמדרש, למיתה משונה.

התייחסות ביקורתית דומה מופיעה בספרות חז"ל גם כלפי חילופי הדברים שהיו בין אליהו לה' בהר חורב. לשאלתו של ה', "מה-לך פה אלֵהוּ?" עונה אליהו: "קנא קנאתי לה' אֵלֵהי צְבָאוֹת, כִּי-עָזְבוּ בְרִיתִי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, אֶת-מִזְבְּחֵי הָרְסוּ, וְאֶת-נְבִיאֵי הָרְגוּ בְּחָרֶב, וְאֶת־אֲנִי לְבַדִּי, וַיִּבְקְשׁוּ אֶת-נַפְשִׁי לְקַחְתָּהּ" (מל"א יט:ט-י; ושוב בפס' יג-יד). תגובה חריפה על כך מוצא המדרש בדברי ה': "לך שוב לדרךך... וְאֶת-אֱלִישֶׁע בֶּן-שִׁפְט מֵאֲבֵל מְחולָה תִּמְשַׁח לְנָבִיא תַּחְתֶּיךָ". משמעות הדברים - כך תופס המדרש - "שאינ תלמוד לומר 'לנביא תחתך' אלא שאי אפשר לא כך ולא בשליחותך".⁷ כל זאת אף על פי שאת דברי הקטרוג על ישראל לא השמיע על הבמה ובאוזני כל אומות העולם, אלא רק בינו לבין הקב"ה.

את הנושא הזה העלו חז"ל גם בקשר עם חלקים אחרים בפרשתנו. החכם הממשל מלמד אותנו מה מצפה למי שמתערב בריב לא-לו (מש' כו:יז). ובכל זאת יש מי שמעשה עוול חורה לו מאוד, ואין הוא יכול לעמוד מן הצד או לשים עצמו כמי שאינו רואה. כך נהג גם משה כשראה אדם מישראל מכה את רעהו, אך הוא ספג תגובה גסה ועוקצנית: "הֲלֹהֶינִי אֲתָה אֹמֵר, פֶּאֶשֶׁר הִרְגָתָ אֶת-הַמֶּצְרִי?" (ב:יד). נתיירא משה ואמר: "אֵכֶן נֹדַע הִדְבַּר! " מהו ה"דבר" אשר "נודע"? לפי פשוטו: היו מי שראו את משה הורג את המצרי. אך המדרש מוצא בדברי משה גם רובד נוסף, סמוי: הטרידה אותו מאוד השאלה, מה חטאו ישראל שנשתעבדו לאומות, אבל כשמע את דברי אותו רשע, אמר: אכן נודע הדבר! בגלל מלשינים ודילטורים שיש ביניהם (שמ"ר שם:ל). ואין זה פלא שפרעה שמע על הדבר הזה. כיצד? שוב, לפי אותו מדרש: אותם 'שני עברים נָצִים' הלשינו עליו לשלטונות.

וכנגד זה עומד תיאורו של רב שמואל בר נחמני: "דורו של אחאב עובדי עבודה זרה היו, והיו יוצאין למלחמה ונוצחין, ולמה כן? לפי שלא היו ביניהן דילטורין" (דב"ר ה:ח, ומקבילות). וכך כותב ש"י עגנון: "אלמלא מלשינות ולשון הרע והתוודעות לרשות לא היתה ציפורן אחת מישראל ניזוקת" ("כיסוי הדם", לפנינו מן החומה, 1975, עמ' 65 - 66).

⁶ שמ"ר שם:יב-יג; ראו שם לעניין ההבדל שבין אות המים שנהפכו לדם לבין שני האותות הללו.

⁷ ראו מכילתא בוא, מסכתא דפסחא, פתיחתא, מהד' איש שלום דף ב.

כידוע, המדרש מזהה את שני ה'נצים' עם אלו שתקפו את משה ואת אהרן, והיו "נצבים" לקראתם לאחר ששליחותם אל פרעה לא עלתה יפה (ה:כ-כא); עם דתן ואבירם אשר "יצאו נצבים" כנגד משה ואהרן במחלוקת קורח ועדתו (במ' טז:כז), וכמו כן עם האנשים שהותירו מן המן (שמ' טז:כ), ועם אלה שיצאו ללקוט מן ביום השבת (שם:כז; כמובן, וכי מפי משה הם חיים?). יש במדרש זה לכאורה מגמה ספרותית, אשר פרופ' י' היינמן מתאר כ"ריכוז" או "צמצום" של הדמויות.⁸ אבל ללא ספק התערב כאן גם גורם אחר, והוא הלקח החינוכי שרוצים חז"ל להקנות לנו: יש אמנם בישראל רשעים; יש מלשינים או ממרידים. אבל לאמתו של דבר המעורבים בכל המעשים הנלווים הללו אינם אלא אותם אנשים מעטים עצמם. יש "שלומית בת דבר" בישראל (ראו ויק' כד:יא, והמדרש המצוטט ברש"י), אבל רק אחת. אסור לדבר בגנות ישראל, ובוודאי לא בלשון מכלילה.

פרופ' משה צפור
רחובות

⁸ י' היינמן, **דרכי האגדה**², ירושלים תשי"ד, עמ' 28.